Едвард Бернштайн.

Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолинського.

1879 року завчасно померший німецький соціяліст Карл Гехберґ (Höchberg) оснував журнал, який появився в Цюріху-Оберштрасе під заголовком „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, herausgegeben von Dr. Ludwig Richter“. Цей журнал мав заступити місце видаваного і редаґованого Карлом Гехберґом соціялістичного тижневика „Die Zukunft“, — забороненого власне на основі виїмкового закона проти соціяльної демократії в Німеччині. Як цей тижневик, так і новий журнал був присвячений головно науковому розглядови соціялістичних питань, але крім того він мав відділ „огляд розвитку соціялістичного руху“, що приносив звідомлення про соціялістичний рух майже у всіх країнах, де був тоді такий рух, пера визначних соціялістів. Журнал редаґував Карл Гехберґ, а автор цих стрічок був редакційним секретарем. Зпоміж співробітників першого зшитку журналу треба згадати Адольфа Дуаї, Германа Ґравліха, Петра Лаврова, Болеслава Лімановського, Б. Мальона, Цезаря de Paepe, М. Теодоровича і Ґеорґа Фольмара. П. Лавров подавав звідомлення про Росію, а один сербський соціяліст, підписаний в журналі, як М. Теодорович, і, як я не помиляюся, ідентичний з пізнішим радикальним сербським міністром Тодоровичем, писав про „Малоросію“. Мушу згори завважити, що в слідуючому, другому зшиткови першого річника писав про те саме представник самого українського руху, а власне Михайло Павлик, але й його огляд мав також наголовок „Малоросія“. Аж у другому зшиткові другого річника журналу, який приніс знова статтю пера Михайла Павлика, вона мала вже заголовок „Україна“. Через погіршення стану здоровля Гехберґа дальший зшиток журналу вже не зявився.

Отже у другому зшитку першого річника журналу, в котрім (як і в слідуючому зшитку) дуже пильним співробітником виступає Карль Кавтский, знаходимо, крім огляду Михайла Павлика, також допись пера Михайла Драгоманова. Допись має для де-кого сьогодня певно дивний заголовок „Малоросійський Інтернаціоналізм“, а в передньому слові до цього зшитку сказано про неї ось що:

„На кінці журналу читач знайде ще статтю заслуженого малоросійського публіциста, проф. М. Драгоманова, про ‚Малоросійський Інтернаціоналізм‘. Видавець почував себе обовязаним прийняти цю статтю, яка звертається проти деяких місць огляду про Росію, поміщеного в першій половині цього річника, бо він дав можливість авторови зачіпленого огляду відповісти на неї ще в цім самім томі журналу, але автор відмовивсь, як ворог особистої полеміки.“

Стаття Драгоманова заповнила десять сторінок друку журналу. Це трохи подразнена полеміка проти Лаврова, викликана одним місцем його огляду, яка займається проґрамою журналу „Община“, заснованого в січні 1878 р. в Женеві російськими соціялістами лівого напрямку, та говорить м. и. таке:

„Вона (редакція „Общини") підносить далі, як особливу потребу, щоби ґрупи, котрі працюють в межах російської держави, сконституувалися, як спілка поодиноких „національних" ґруп замісць того, щоби, як до тепер, всі соціялісти творили одну масу без огляду на національні ріжниці поміж Великорусами, Малорусами і Поляками. І, таким чином одкрила редакція сторінки свого журналу також і південноруським націоналістам."

Редакція „Общини", при якій був м. и. співробітником також Павло Аксельрод, ворожо ставилась до Лаврова і заснованого ним журналу „Впередъ", і хоч як дуже Лавров видимо старався писати свій огляд обєктивно, все ж таки при викладі програми „Общини" не вдалось йому оминути полемічного основного тону. Читач відчував закид неясности і міг або мусів навіть вважати доказом тої неясности те, що „редакція „Общини" одкрила сторінки свого часопису також і південноруським націоналістам". Він міг слівце „також" читати як „навіть" тим більше, що слово „націоналісти" вказує на людей, в яких соціялізм уступає перед націоналізмом.

Це було, певно, причиною гніву Драгоманова. В обдуманих висловах, але тим гострійше в суті річі, виступає цей піонір українських соціялістів проти Лаврова. Він називає його виклад програми „Общини" баламутним та закидає йому, що він нераз виступав у „Впередъ"-і, як речник великоруського централізму або націоналізму. Програма „Впередъ"-у признає з не-великоруських націй Росії властиве тільки Поляків, а радше тільки польську державу, яку він слушно хоче відділити від Росії, але що до инших славянських народів Росії він висловлюється дуже недокладно або незрозуміло. Одним словом, не запідозріваючи політичної чистоти Лаврова, Драгоманов представив його майже спорідненим своїми переконанями з великоруськими націоналістами так, що ми в редакції хвилину вагались, чи маємо взагалі друкувати цю його відповідь, а в кождому разі ми почувались обовязаними дати її перед видрукованням Лаврову та лишити йому до волі додати до неї зараз свою відповідь. Редакція журналу мала тим більшу основу до цього кроку, що власне Лавров спонукав був нас видрукувати вже в першому зшитку огляд малоросійського руху, і цей огляд вплив для цього руху дуже корисно. Прогріхи, які закидав Драгоманов Лавровову, були, певно, більше повторюванием загальних фраз освічених Росіян тих часів, ніж висловом певного і обдуманого політичного трактовання національного питання Росії. Через те стаття Драгоманова була б тепер в суті ще тільки одним причинком до малої домашньої партійної суперечки в соціялістичнім таборі, коли б цей визначний чоловік не навів би в ній сили інформуючих уваг загального значіння, які для більшости західно-европейських читачів були справжнім відкритєм і почасти ще й тепер інтересні. Оборона перед закидом націоналізму видається майже зайвою соціялістови наших часів, якщо діло йде про самозаховання поневоленої нації. У соціялістичному світі навчились уже розріжняти націоналізм і націоналізм. Натомісць ще й тепер можуть управнені національні стремління звести соціяліста на манівці, коли він забуде вияснити собі їх відношение до великих міжнародніх проблем та

не буде з тим відповідно рахуватись. Підчас світової війни ми мали нагоду бачити цього досить. Отже наскільки вислів Лаврова про „південно-російських націоналістів“ міг викликати враження, що мова йде про людей, котрі мають головно націоналістичні цілі, а тільки побіч того соціялістичні, настільки Драгоманов мав певно всяку підставу виступити до оборони в імя того напрямку, який він заступав. Але не можна забувати, що в тім часі в соціялістичнім світі панував погляд, що здійснення соціялізму вимагає того, щоб малі народи і племена злилися з великими націями. Багато соціялістів дуже революційних поглядів було того погляду, який висловив Фердинанд Лясаль у своїм листі з 8 травня 1863 р. до Карла Родбертуса такими словами:

„Я не безоглядний прихильник принціпу національности. Мій погляд на цю справу я висловив свого часу дуже виразно в моїй брошюрі про італійську війну, яку Вам тут залучую. Там найдете виразно виказане, що право національности я признаю т і л ь к и в е л и к и м к у л ь т у р н и м н а ц і я м — а тим і Ви його не відмовите, — а не для рас, яких право лежить скорше тільки в тім, щоб асимілюватись з тими і розвиватися під їх впливом.“

Кілька рядків дальше Лясаль заявляється р і ш у ч и м в о р о г о м ф е д е р а т и в н о ї д е р ж а в и і рішучим прихильником одноцільної держави для Німеччини.

Подібно висловилися ще в 1848 р. Карл Маркс і Фридрих Енґельс в журналі „Neue Rheinische Zeitung“. Це не були ніякі національні великодержавні примхи, тільки вплив цілком означеного погляду на хід і ітереси історичного розвитку. Де-що з того могло бути теж в основі уваги Лаврова.

Але й сам Драгоманов подає де-що такого, що дає нам змогу вибачити Лаврова за його спосіб вислову. Він підкреслює, що до того часу російські т. зв. освічені кола діставали свою освіту тільки в державних школах, котрі наслідком крайньої державної централізації, переведеної від XVIII віку, були „виключно великоруські“, російська література через згадану централізацію і цензуру була „майже виключно столичною літературою“, а що російські столичні міста лежать у Великоросії, то й вона дише тим самим великоруським духом. Правда, каже він далі, основники російського соціялізму, Герцен, Бакунін і иньші, як люде великої теоретичної освіти і під впливом сучасних їм рухів неверикоруських народів Росії, прийняли у свою проґраму ідею федералізації всіх народів Росії на місце дотеперішньої централізації. Але звичайно, пише він, „цей федералізм і навіть анархізм тих ‚російських‘ соціялістів стояв тільки в проґрамі, а на ділі їх круги були виключно великоруські.“ Доказом цього те, що хоч їх члени належали до найріжніщих народів Росії, їх література, включно до пропаґандистичних видань, призначених для сільського народу, появлялася до 1875 р. виключно на великоруській мові.

Далі Драгоманов змальовує, як то проти великоруського націоналізму, виступаючого в російським соціялістичнім руху, витворюється реакція серед українських соціялістів, „яким їх особисті почування і студії житєвих відносин власного народу допомогли перемогти вплив

офиціяльної школи і протеґованої літератури." Від 1875 р. ці українські соціялісти в Австрії і в Росії видали велику скількість книжок, призначених так для безпосередного вжитку народу, як і для орієнтації пропаґандистів. Про ці книжки говорить стаття ось що:

„Ми закликаємо кождого показати нам в публікаціях українських соціялістичних ґруп бодай один одинокий рядок, котрий не відповідав би вповні змістові і букві міжнародної соціялістичної науки і котрий заслуговував би назви націоналізму, а не інтернаціонального соціялізму. Адже ж не можна називати націоналізмом бажанне працювати самостійно та на основі докладного знання місцевих відносин, бажання навчати народ універсальних ідей на його власній, а не чужій мові! В такому разі були б націоналістичними всі ґрупи самого Інтернаціоналу, — не згадуючи вже про инші соціяльні ґрупи у Франції, Німеччині, Італії і т. д. Ціла ріжниця між українськими соціялістами і, наприклад, французькими полягає в тому, що через те, що французька держава істнує вже довго і без перерви та що ніхто не боронив Французам вчитись і писати своєю національною мовою, ніхто також не дивується, що французькі соціялісти пишуть для свого народу по французьки, а не по італійськи. Становище українських соціялістів найкраще порівняти зі становищем флямандських соціялістів, що належать до національности, котра деякий час підлягала державі чужої національности і серед котрої протягом певного часу завмерла була її літературна діяльність і аж пізнїще віджила знова завдяки зусиллям приватних національно-літературних товариств. Цей флямандський рух здобув собі нарешті певні уступки з боку офиціяльних елементів Бельґії; і хоча літературна форма звязує флямандських соціялістів із флямандськими націоналістами, було б, все таки, дуже дивним називати перших націоналістами тому, що вони хочуть писати для свого народу його власною мовою."

Поміж становищем флямандських соціялістів і становищем українських соціялістів є одначе, на думку Драгоманова, одна важна ріжниця. Серед Флямандців побіч соціялістів є на ділі націоналістично-патріотичні партії, могучі своїми талантами, грішми і впливом; серед Українців можна знайти подібні відносини хиба тільки у австрійських Русинів, зате у російських Українців нема тепер ані консервативних, ані поміркованo-ліберальних патріотів. Вже український рух сорокових років XIX в., що вяжеться з іменами професора Костомарова і славного поета Тараса Шевченка, мав гостро демократичний характер та був далекий від того, щоб ідеалізувати власний нарід і його минуле. Тим більше новий, соціялістичний рух.

„Новіще поколінне російських Українців", пише далі Драгоманов, „звязало з ідеями своїх попередників докладніще знаннє стремлінь новіщої европейської соціяльної демократії та зеднало ся неподільно і без яких-небудь признак назадницького патріотизму з европейським соціялістичним рухом. Хоч як привабливі з ріжного погляду уладження Запорожської Січи, хоч як популярна ще тепер в нашім народі ця комуна українських козаків, яку Герцен назвав був навіть ,соціяльно-демократичною республікою', одначе українські соціялісти ставлять ся і до неї

без всякого ідеалізовання і критично. Вони вважають соціялізм справою новішого, всесвітного економичного і наукового поступу, а не справою минувшини і патріотичних спогадів. В українській соціялістичній літературі проголошується рівночасно війна всім релігійним, національним, політичним і соціяльним ідеям, які не можна погодити з всесвітнім суспільним і науковим поступом, хоча б навіть ці ідеї були популярні між нашим народом і хоча б їх цілковите або частинне признанне українськими соціялістами могло здобути їм хвилеву популярність між народом.“

Українські соціялісти — говориться дальше в статті, — устерїглися через те патріотичних помилок, які можна здибати в літературі великоруських соціялістів. „Не можна знайти у них не тільки ознак такого націоналізму, що хоче поневолювати инших або підносить претензії на моральні або матеріяльні сили инших націй, але й такого, що дбає виключно про людей власної народности.“ Українські соціялісти не тільки проголосили повну автономію всіх неукраїнських ґруп і громад на широких просторах від горішньої Тиси аж до Кубані, на котрих українська нація творить переважаючу більшість населення, але також підчеркували необхідність солідарности і взаїмної допомоги серед представників сих ґруп і громад, як також сусідних народів. Публікації українських соціялістів обмірковують питання пропаґанди соціялізму поміж тими народами, на яких російські соціялісти цілковито не звернули уваги, хоча вони звичайно говорять від імени вісімдесяти мілїонів населення. Як приклади таких народів, Драгоманов подає, побіч бесарабських Румунів, зноміж котрих вийшло чимало дуже енерґічних членів російської соціялистичної партії, між ними автор найліпшої соціялістичної брошюри тої партії, а саме праці „Хитра механіка“, також Жидів та завважує при тім про Герцля і сіоністів ось що:

„. . . . Жиди, які в західній Росії творять майже три мілїони населення, ця о с ь м а з р я д у н а ц і я, з окремим способом життя, працею і мовою, серед якої дотепер ніхто не мав охоти пропаґувати соціялістичні ідеї, не зважаючи на те, що стільки Жидів зараховується до ‚російських‘ соціялістів та працює для великоруської соціялістичної пропаґанди.“

Українські соціялістичні публікації підкреслювали нераз необхідність утворення міжнародного союза соціялістів південної Росії і суміжних країн, який мав би эступувати реально, не тільки формально, щоб у хвилині віднови розбитої ще тоді західно-европейської міжнародньої робітничої асоціяції приєднати до неї яким-небудь шляхом справжні, не тільки фіктивні робітничі ґрупи просторої країни, що дотепер була ще майже не торкнута ідеями соціялізму.

Це, каже Драгоманов, є ідеї українських соціялістів, представлені по части в проґрамі „Общини“, схарактерізованій Лавровим, і тепер хай читачі самі рішають, чи та часопись відкрила свої стовпці „південно-російським націоналістам“, чи, навпаки, показала російським соціялістам „новий шлях зі старої національно-офіціяльної московсько-петербурської клітки, яка стала вже надто тісна навіть для багатьох своїх давніщих мешканців.“

Та поки що ці толковання не мали майже ніякого успіху навіть у редакції „Общини“. Поясенення цього факту, яке дає Драгоманов, дуже інтересне з огляду на дальший розвиток, при чому не треба одначе забувати, що його статтям писана на початку 1880 р.:

„Ідея перетворення російської соціялістичної партії з великоруської у східно-европейську міжнародню партію надто нова і радикальна для більшости зорґанізованих вже російських соціялістів. Вона вимагає великої і нової праці, основного підготовання, часто навіть цілковитого перестрою, а це для багатьох цілком неможливе. Крім того, теперішній момент притягає істнуючі орґанізації російських соціялістів чим раз більше і більше до політичної діяльности, головно терористичного характеру, а ця діяльність як найменьше сприятлива для розвитку яких-небудь федеративних ідей. І хоча від Герцена і Бакуніна слова федерація і навіть анархія це святощі для російських соціялістів, та ми думаємо скорше, що найблизшою практичною формою їх діяльности буде якобінізм, а не той федералізм, про який ми вище говорили.“

Та проте де-які иньші обставини працюють серед російських соціялістів на користь відосереднього руху. Ознаки того вже появляють-ся, і їх буде тим більше, чим глибше в народ піде цей рух. „Ми почуємо ще про публікації жидівських, литовських, латиських, грузинських, вірменських, естонських і иньших соціялістів“, віщує Драгоманов. Але після цього періоду відосередности і сепарації, що становить природну реакцію принціпу автономії проти централізму, прийде певно „період орґанічної злуки“, як „вислід змагань соціялістів Сходу Европи“, якого значну частину займає Росія, хоч і не обіймає його в цілости, як багато думає. „Коли ж врешті прийде цей федеративний період, і зокрема — коли сусіди Українців будуть перенятї федеративними ідеями, тоді певно не буде завзятійших членів федерації всіх соціялістичних ґруп Росії і суміжних з нею країн від українських соціялістів.“ Тими словами кінчить-ся ця статтям, яка під так багатьома оглядами найшла своє підтвердження в історії.

Мушу щиро признатися, що, хоч як багата змістом і нових замітних думок була ця статтям, але сильнїщого вражіння вона тоді на мене не зробила. У великій мірі тому, що те, що вона закидала великоруським соціялістам, з відповідними змінами відносилося також до мене: вложені в ній ідеї були і для мене „надто нові і радикальні“, щоб я міг був їх відразу прийняти і стравити. Бо ж ціле моє соціялістичне виховання, яке я набув з творів Маркса, Енґельса і Лясаля, пішло було в цілком иньшім напрямку. Наприклад, для мене було б неможливе або видавалося б найгіршою реакцією вважати Жидів окремою нацією. Всі мої соціялістичні приятелі жидівського походження з Росії, а між ними також ті, що були з території колишньої України, думали по „великоруськи“ в тім розумінню, яке поборював власне Драгоманов. Вони казали, що український рух у Росії, змальований Драгомановим, це тільки аґітація інтеліґентів, що не висловлює ніякої живучої в народі течії. А що Драгоманов сам сказав в одному місці своєї статті, що цей рух у Росії ще дуже слабий, бо йому не достає підпори, то й те, що він писав про вірність принціпам українських соціялістів, могло

здаватися мені справді наміром, достойним великого признання, але не чеснотою, випробованою вже в поважній боротьбі. Цілий „південно-східний“ рух робив на мене враження шукання на потемки, в добрій вірі, але без реальної підстави.

При тім усім говорила одначе з тої статті така глибока серйозність, що, коли трохи пізніще мені треба було поїхати з Цюріху, де я тоді жив, на два дні до Женеви, я використав цю нагоду і відвідав проживаючого там Драгоманова. Драгоманов був, як здавалось, приємно вражений моїми відвідинами та представив мені присутнього якраз у нього Сергія Подолинського, праця котрого про народню гігієну на Україні була дуже прихильно зреферована в другому зшитку нашого журналу. Відмінно від Драгоманова, що був живий, середнього росту і, як мені здавалося, міцно збудований, — стрункий Подолинський поводився незвичайно спокійно, а на його обличчі і в його голосі була наче якась мелянхолія, наче б він передчував свою скору смерть. Наша розмова оберталася не так коло специфічно російських питань, як коло загальних соціялістичних проблемів, зокрема коло питання анархізму, що, як здавалося, від той час агітацією здобував собі ґрунт у Німеччині. У цюріхському „Соціялдемократ“-і я висловив був погляд, що анархізм цілою своєю суттю противиться соціялістичній думці, та старавсь тепер переконати обох Українців в слушности цього погляду. Як перше у цюріхському „Соціялдемократі“, так і тоді, я звернув увагу на те, що при переміні держав на малі одиниці з самостійною господаркою дуже великі перепони м. ин. надибувала б так необхідна раціональна господарка і реґуляція рік, через ріжниці інтересів громад, живучих над устєм ріки, над її середущим бігом і над джерелами. Тут вмішався до розмови Подолинський. Він сказав, що небезпека не така велика, як я думаю, бо звичайно здовж цілого бігу ріки народи творили політичні цілости. Я відповів, що це не здається мені настільки доказаним, щоб можна було на тім опирати теорії, та що крім того це не вичерпує проблеми, та старався доказати це фактами, які віддалили нас знова від самого предмету розмови про анархізм. Все таки це здивувало мене, що Подолинський так безпосередньо попав на той закид. Він мусів глибше роздумувати над цими питаннями, ніж иньші, між ними також і я. Про його питомий спосіб думання свідчила теж пізніще його праця про „Людську працю і єдність сили“, що появилася по — німецьки в першім річнику (1883) видаваної Карлом Кавтським часописи „Neue Zeit“. Передтим вона була надрукована в орґані міланських соціялістів „Il Plebe“ і видалася Карлові Марксові настільки важною, що він попросив оцінки про неї у більш обзнайомленого з фізикою Фридриха Енґельса. Ця оцінка міститься в листах Енґельса до Маркса з 19 і 22 грудня 1882 р. та висловлюється з великим признанням, хоч не про економічну, але про фізичну вартість праці.

Хоча ми не дали себе навзаєм переконати в питанню про анархізм, та проте ціла розмова поміж обома піонірами українського соціялізму і автором цих рядків відбувалася дуже приязно, і я попрощався з ними з тим почуттєм, яке буває після розмови з людьми високої духової вартости. Але до продовжування нашого знайомства не прийшло. Неза-

баром потім Подолинського постигла його трагічна доля, а коли наш журнал перестав виходити, не було причини до писемних зносин між Драгомановим і мною. Сталося скорше щось цілком инше. У цюріхському „Соціалдемократі", редакцію якого я був перейняв, я боронив гаряче атентату Желябова, Перовської й ин. на Олександра II, що спонукало Драгоманова до гострої статті проти політичного вбивства, яку брали йому дуже за зле не тільки в колах російських соціялістів. Цілком можливе, що відгуки гострих нападів, з якими звернулися тоді проти Драгоманова росівські соціялісти, були поміщені також на сторінцях „Соціалдемократа", а так само можливе, навіть правдоподібне, що критично настроєний основник „Громади" присвятив цьому журналові неодно слівце критики. Німецький соціяліст, почування й думки якого були цілком опановані боротьбою з виїмковим законом Бісмарка, мусів збірати ще багато досвіду і багато перевчатися, щоби дійти до тих поглядів, які уможливили достойну оцінку Драгоманова, як мислителя і політика.

Переклав з рукопису Вол. Левицький.
